

ISSN 2091-5187

СЕРВИС

№4/2

ИЛМИЙ-АМАЛИЙ
ЖУРНАЛ

2024

СЕРВИС

ИЛМИЙ-АМАЛИЙ ЖУРНАЛ 2024 йил, 4/2-сони

Муассис: Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги томонидан 2008 йил 31 декабрда
0561-рақам билан рўйхатга олинган.

ЎзР ОАК Риёсатининг 19.03.2017 й., 239/5-сонли қарори билан эътироф этилган

**Тахририят ижодий
жамоаси:**

Бош муҳаррир:

и.ф.д., проф. М.Э.Пўлатов

Бош муҳаррир

ўринбосари:

и.ф.н., проф. Д.Х.Асланова

Масъул котиб:

и.ф.д., проф. М.Қ.Пардаев

Муҳаррирлар:

и.ф.д., доцент Ф.А.Сафаров
PhD, доцент И.М.Пардаева
А.Х.Мингбоев

Техник муҳаррир:

и.ф.н., проф. А.Н.Холиқулов

Корректор:

PhD, доц. С.А.Бабаназарова

Саҳифаловчи:

PhD Х.Н.Очилова

1 йилда 4 маротаба
чоп этилади.

Ўзбекистон худудида
тарқатилади.

Тахририят манзили:

140100, Самарқанд шаҳар,
Амир Темур кўчаси, 9-уй,

тел.: +998(66)233-28-38,
+998(97)913-74-40

факс: +998(366)231-12-53
эл.почта:

samisiservis@mail.ru

Тахририят кенгаши раиси:

М.Э.Пўлатов – Самарқанд иқтисодиёт ва сервис
институти ректори, и.ф.д., профессор

Тахририят кенгаши раиси ўринбосари:

Д.Х.Асланова – СамИСИ илмий ишлар ва
инновациялар бўйича проректори, и.ф.н., профессор

Тахрир кенгаши аъзолари:

Б.А.Бегалов – Ўзбекистон Республикаси Президенти
хузуридаги Статистика агентлиги директори, и.ф.д.,
профессор

М.Қ.Пардаев – СамИСИ профессори, и.ф.д.

Б.К.Ғоибназаров – и.ф.д., профессор.

М.М.Мухаммедов – СамИСИ профессори, и.ф.д.

Д.Р.Зайналов – СамИСИ профессори, и.ф.д.

О.М.Муртазаев – ТДИУ СФ директори, и.ф.д., проф.

М.Р.Болтабаев – ТДИУ профессори, и.ф.д.

Р.Х.Эргашев – ҚарМИИ профессори, и.ф.д.

И.С.Тўхлиев – СамИСИ профессори, и.ф.д.

К.Б.Уразов – СамИСИ профессори, и.ф.д.

Қ.Ж.Мирзаев – СамИСИ профессори, и.ф.д.

Б.И.Исроилов – ТДИУ профессори, и.ф.д.

Г.М.Шодиева – СамИСИ профессори, и.ф.д.

Б.Абдукаримов – СамИСИ профессори, и.ф.н.

Р.Қобилов – Самарқанд вилояти ҳокими ўринбосари

С.Н.Тошназаров – СамИСИ профессори, и.ф.д.

Р.Н.Нормахматов – СамИСИ профессори, т.ф.д.

А.Бектемиров – СамИСИ профессори, и.ф.д.

О.М.Пардаев – СамИСИ профессори, и.ф.д.

М.Т.Алимова – СамИСИ профессори, и.ф.д.

З.Дж. Адилова – ТДИУ профессори, и.ф.д.

Ш.О.Қувондиқов – СамИСИ профессори в.б., иқтисод
фанлари доктори

Л.Н.Халикова – СамИСИ профессори, DSc

Ф.А.Сафаров – СамИСИ доценти, DSc

А.М.Каримова – СамИСИ профессори в.б., DSc

Умар Худайбердиев Камбағаллик даражаси ва уни қисқартириш йўллари	66
Меҳрангиз Олимовна Мамаюнусова Аҳолининг ўсиши, камбағаллик даражаси ва аҳоли камбағал қатламининг ўзгариш тенденциялари	69
ХИЗМАТ КЎРСАТИШ ВА СЕРВИС	
Nilufar Abdaxatovna Abdukadirova Umumiy ovqatlanish korxonalari faoliyatida innovatsiyalarni rivojlantirish yondashuvlari	74
Навруз Абдуллаевич Кудратов Пути эффективного развития услуг электронной коммерции (на примере Самаркандской области)	77
Dilrabo Shirinboyevna Mardonova Samarqand viloyatida mehmonxona xizmatlari integral samaradorligi ko‘rsatkichlarini hisoblash	80
Farhod Mahmudovich Tirkashyev Xizmatlar ko‘rsatish sohasida intellektual mulk obyektlarini boshqarish xususiyatlari	86
Lazizjon Sharifovich Kuldoshev Xizmat ko‘rsatish sohasida raqobatbardoshlik salohiyatini baholashga ilmiy yondashuvlar	91
ТУРИЗМ ВА МЕҲМОНХОНА ХЎЖАЛИГИ	
Аҳмаджон Таниев Туризмнинг атроф-муҳитга таъсири ва барқарор ривожланиш стратегиялари	97
Umida Ziyadullayevna Raximova Turizm Infratuzilmasining hozirgi holati	105
Gulmira Rabbonovna Tursunova Turistik mahsulot iste’molchisini tasniflash	110
Bekzod Sherzodovich Sharipov Inklyuziv turizm destinatsiyalarini shakllantirishning konseptual, nazariy-metodologik asoslari	116
Ulug‘bek Egamberdiyevich Boynazarov Oilaviy mehmon uylari uchun mahalliy va xalqaro me‘yorlar xususiyatlari	121
Dilyor Zafarovich Hakimov O‘zbekistonda etnografik turizmni rivojlantirish samaradorligini oshirish yo‘llari	124
Зухрали Турсуналиевич Абдулхакимов Туризм индустриясини ривожлантиришда минтақавий назариялар ўрни ва роли	130
Aziza Javaxirovna Mir-Djafarova Mehmonxona xo‘jaligida yashil texnologiyalarni joriy qilishning innovatsion yechimlari	135
КИЧИК БИЗНЕС ВА ОИЛАВИЙ ТАДБИРКОРЛИК	
Азизбек Исомиддин ўғли Асроров Кичик бизнес субъектларини кредитлаш тизимини такомиллаштириш масалалари	139
Pyos Pخomovich Ayubov, Sumbula Kurasheva Iqtisodiy islohotlarning tadbirkorlikni rivojlantirishdagi o‘rni	145

ТУРИЗМ ВА МЕҲМОНХОНА ХЎЖАЛИГИ

Аҳмадҷон Таниев – Тошкент давлат иқтисодий университетини Самарқанд филиали профессори, и.ф.н.

ТУРИЗМНИНГ АТРОФ-МУҲИТГА ТАЪСИРИ ВА БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШ СТРАТЕГИЯЛАРИ

Аннотация. Мақолада туризм ва атроф-муҳит ўртасидаги муносабатлар, Марказий Осиё давлатларидаги табиий ресурсларнинг таназзули ва ифлосланиши, Орол денгизи инқирози глобал ва маҳаллий экологик муаммоси, халқаро савдо ва глобаллашувнинг таъсири ҳамда экологик барқарорликни таъминлаш стратегиялари таҳлил қилинган. Илмий манбалар таҳлили ва иқтисодий моделлаштириш натижалари асосида туризмнинг атроф-муҳитга таъсири ва барқарор ривожланиш учун таклифлар илгари сурилган.

Калит сўзлар: туризм, атроф-муҳит, барқарор ривожланиш, иқтисодий таъсир, стратегиялар, атроф-муҳит муҳофазаси.

Кириш. Глобаллашув жараёни ва халқаро савдо турли соҳаларда, жумладан, туризм ва атроф-муҳитга катта таъсир кўрсатмоқда. Туризм соҳаси, нафақат иқтисодий ўсишнинг муҳим манбаи бўлиб, балки атроф-муҳит билан узвий боғланган фаолият сифатида ҳам эътиборни жалб этмоқда. Туризмни ривожлантириш орқали мамлакатлар ўз иқтисодиётини ривожлантириш, янги иш ўринлари яратиш ва маҳаллий аҳолининг турмуш даражасини оширишга интиладилар. Бироқ, туризмнинг ортиши атроф-муҳитга салбий таъсир кўрсатиши, табиий ресурслар танқислиги ва ифлосланиш каби муаммоларни кучайтириши мумкин.

Марказий Осиё мамлакатлари учун атроф-муҳит муаммолари, хусусан, Орол денгизи инқирози, алоҳида аҳамиятга эга. Орол денгизи минтақаси сув ресурсларининг нотўғри бошқарилиши туфайли экологик ҳалокатга дучор бўлди. Бу нафақат табиатга, балки маҳаллий аҳоли турмуш тарзи ва иқтисодиётига ҳам жиддий таъсир қилди. Шу сабабли, глобал ва маҳаллий миқёсда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, барқарор ривожланиш ва туризмни тўғри йўналишда ривожлантириш бугунги куннинг долзарб масалалари сифатида кун тартибига турибди.

Мавзуга оид адабиётлар шарҳи. Туризм ва атроф-муҳит ўртасидаги мураккаб муносабатлар Миддлтон, Пирс ва Тёрнер томонидан ўрганилган [1]. Уларнинг тадқиқотлари туризмнинг табиий ресурсларга таъсирини ва уни барқарор ривожлантириш зарурлигини таъкидлайди. Gössling ва Холл экологик ўзгаришлар ва туризмнинг ижтимоий-иқтисодий таъсирини ўрганганлар [2]. Хэнли ва бошқалар атроф-муҳит иқтисодиёти ва унинг туризмга таъсири борасида асосий тушунчаларни келтириб ўтган [3].

Портер иқтисодий рақобат устунликларини таҳлил қилган бўлиб, уларнинг туризм ва атроф-муҳит ўртасидаги боғлиқликни тушунишга ёрдам берган [4]. Миклин ва Гланц Орол денгизи билан боғлиқ экологик муаммоларни ўрганиб, уларнинг туризмга таъсирини кўрсатиб берганлар. БМТнинг Атроф-муҳит дастури ва Бутунжаҳон сув ассамблеяси барқарор туризмнинг аҳамиятини таъкидлаган [5].

Тадқиқот методологияси. Ушбу тадқиқотда қуйидаги усуллардан фойдаланилди:

1. Адабиётлар таҳлили: Илмий манбалар ҳамда турли иқтисодий ҳисоботлар асосида туризм ва атроф-муҳит ўртасидаги боғлиқлик таҳлил қилинди.

2. Қиёсий таҳлил: Турли мамлакатлардаги туризм инфратузилмаси ва атроф-муҳит муҳофазаси бўйича чоралар ўзаро таққосланди.

3. Масофавий кузатувлар: Экологик ҳудудларга туризмнинг салбий таъсири ва барқарор ривожланиш стратегиялари таҳлил қилинди.

4. Иқтисодий таҳлил: Туризмдан келиб чиққан даромадлар ва унинг маҳаллий иқтисодиётга таъсири ўрганилди.

5. Интервьюлар: Туризм ва атроф-муҳит соҳасида фаолият юритувчи экспертлар билан суҳбатлар ўтказилди.

Таҳлил ва натижалар. Туризм, инсон ва иқтисодий фаолиятнинг бошқа турлари каби, атроф-муҳитга таъсир қилади ва у билан ўзаро боғлиқ. Туризм атроф-муҳитга қарам бўлган феномен ҳисобланади. Шу сабабли, атроф-муҳит билан туризм ўртасидаги муносабатлар жуда муҳим. Туризм фаолияти турли иқтисодий, экологик ва ижтимоий фойда келтириши мумкин, бироқ шу билан бирга, у салбий таъсирларга ҳам эга. Меҳнат бозори, бошқа саноат соҳалари ва маҳаллий аҳоли турмуш тарзини ўзгартириш каби жиддий таъсирлар кузатилиши мумкин.

Туризмнинг узоқ муддатли муваффақияти асосан атроф-муҳитнинг тоза ва озодалигини сақлашга боғлиқдир. Туризмдаги атроф-муҳит учта асосий элементдан иборат:

1. Табиий ресурслар – пляжлар, денгизлар, тоғлар, кўллар ва ўрмонлар.

2. Инсонлар томонидан яратилган объектлар – инфратузилма, тарихий шаҳарлар, ёдгорликлар ва артефактлар.

3. Ижтимоий-маданий ресурслар – анъаналар, санъат, тил ва ҳаёт тарзи.

Туризмда табиий ва маданий ресурслар асосий маҳсулот ҳисобланади. Уларни асраб-авайлаш келажак авлодлар учун муҳимдир.

Иқтисодиётнинг глобаллашуви ва халқаро савдо муносабатлари туризмга ҳам таъсир ўтказди. Жаҳон иқтисодиётидаги глобаллашув туризм орқали атроф-муҳитга ҳам таъсир кўрсатади. Бу таъсир нафақат иқтисодий, балки ижтимоий ва экологик жиҳатдан ҳам кўзга ташланади.

Масалан, иқлим ўзгариши ва унинг натижасида юзага келётган муаммолар туризм учун катта хавф туғдиради. Шу сабабли, туризм соҳасида барқарор ривожланиш тамойилларига риоя қилиш зарур.

Атроф-муҳит муаммоларини самарали ҳал қилиш учун туризм соҳасидаги сиёсатлар ва стратегияларни тўғри йўналишга қўйиш керак. Бу соҳада жамоат ва хусусий сектор ҳамкорлиги муҳим аҳамиятга эга. Туризмдан олинадиган даромадлар, янги иш ўринлари яратиш ва маҳаллий иқтисодиётни ривожлантириш орқали жамият фаровонлигини ошириш мумкин.

Атроф-муҳит тушунчаси иқтисодчилар томонидан умумий капитал захираси сифатида тасаввур қилинади ва бу захира учта асосий элементдан ташкил топган:

1. Табиий капитал – бу ер, сув, ҳаво каби табиий ресурсларни ўз ичига олади. Ушбу ресурслар қайта тикланадиган (масалан, дон, балиқлар, ўрмонлар) ва қайта тикланмайдиган (масалан, кўмир, нефть) турларга бўлинади.

2. Инсон яратган моддий капитал – бу транспорт, инфратузилма, заводлар, офислар, уйлар ва уй-рўзғор анжомлари каби моддий активлардир.

3. Инсон капитали – таълим, малака, ижтимоий ва сиёсий институтлардан иборат бўлиб, жамият тараққиёти учун муҳим асос ҳисобланади.

Иқтисодчилар, одатда, атроф-муҳитни ушбу учта капитал тури орқали таҳлил қиладилар ва улар ўртасидаги муносабатни баҳолайдилар. Неоклассик иқтисодий назарияга кўра, агар умумий капитал захираси сақланса, бу капитал турларини ўзаро алмаштириш мумкин. Бу дегани, табиий ресурслар таназзулга учраса ҳам, инсон яратган ёки инсон капитали орқали бу ўрнини тўлдириш мумкин, деб ҳисобланади.

Бироқ, экологик мутахассислар бу ёндашувни танқид қиладилар, чунки табиий ресурсларнинг қисқариши кўпинча барқарор равишда тўлдириб бўлмайди. Улар табиий капитални алмаштириш мумкин эмаслигини таъкидлайдилар, чунки у ҳаётнинг асосий манбаи ҳисобланади.

Географлар ва атроф-муҳит мутахассислари атроф-муҳитни кенгрок қамраб олувчи капитал турларини ажратиб кўрсатганлар. Улар қуйидагиларни ўз ичига олади:

- Табиий физик ресурслар – ер, сув, ҳаво, ўрмонлар каби табиий экотизимлар;

- Инсон яратган моддий капитал – заводлар, транспорт ва алоқа тизимлари;

- Инсон капитали – таълим, билим, малака;

- Молиявий капитал – банклар, фонд бозорлари;

- Ижтимоий-сиёсий капитал – институтлар ва ижтимоий алоқалар;

- Маданий капитал – урф-одатлар, санъат ва маданий мерос.

Туризм соҳасида ҳам мазкур учта капитал тури муҳим аҳамиятга эга. Табиий капи-

тал – пляжлар, денгизлар, тоғлар ва ўрмонлар, инсон яратган капитал эса тарихий бинолар, шаҳарлар ва инфратузилма каби туризм ресурслари ҳисобланади. Инсон капитали эса меҳмонхона хизматлари, гидлар ва туризм соҳасидаги мутахассислар орқали намоён бўлади.

1-жадвал

Марказий Осиё - орол денгизи сатҳи ва суғоришда сувдан фойдаланиш[6]

Йиллар	Орол денгизи сатҳи (%)	Суғоришда сувдан фойдаланиш (%)
1960	90	30
1970	80	45
1980	60	60
1990	40	75
2000	20	85
2010	10	90
2020	5	95

Агар табиий ва инсон яратган ресурслар таназулга учраса, бу туризм оқимида салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Бу эса атроф-муҳит ва иқтисодий ўсиш ўртасидаги мувозанатни сақлаш муҳимлигини кўрсатади. Туризм ривожини учун барқарорлик тамойилларига амал қилиш зарур, чунки табиий ресурслар ва маданий меросларни муҳофаза қилиш орқали барқарор туризмни таъминлаш мумкин.

Атроф-муҳит дунё иқтисодиётининг асосий таянчи ҳисобланади ва куйидаги вазифаларни бажаради:

- Қайта тикланадиган ресурслар манбаи: Қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги ҳамда балиқчилик орқали озиқ-овқат ва хомашё маҳсулотлари олинади.

- Қайта тикланмайдиган ресурслар манбаи: Нефть, газ, кўмир каби энергия манбалари ва ишлаб чиқариш учун зарур ресурслар.

- Иқтисодий ўсишни қўллаб-қувватлаш: Иқтисодий ривожланиш учун зарур шароитларни яратиш.

- Туризм ва дам олиш учун имконият яратиш: Атроф-муҳит сайёҳлик ва кўнгилочар фаолиятлар учун муҳит яратади.

- Ҳаётни қўллаб-қувватловчи тизим: Барча тирик организмлар ҳаёти учун зарур шароитларни таъминлайди.

- Чиқиндиларни қабул қилиш: Ифлослантирувчи моддаларни тозалаш ва қайта ишлашда ёрдам беради.

- Эстетик аҳамиятга эга: Атроф-муҳит инсон ҳаётининг сифатига ижобий таъсир кўрсатади.

Олимларнинг илк тадқиқотлари атроф-муҳитни барча ҳаёт учун муҳим омил сифатида баҳолаганлар. Улар инсон фаолияти ва иқтисодий тизимлар биосферага тўлиқ боғлиқ эканлигини таъкидлашган. Масалан, Дэйлининг фикрига кўра, жаҳон иқтисодиётининг ривожланиши биосфера ресурсларидан тўлиқ фойдаланади [7]. Аммо, табиий ресурслар чекланганлиги сабабли, уларни чексиз истеъмол қилиш оқибатида атроф-муҳитга зарар етказади.

Иқтисодчилар Пирс, Тёрнер ва бошқалар узлуксиз иқтисодий ўсиш ва табиатни асраш ўртасида мувозанат сақлаш мураккаб эканлигини таъкидлайдилар [8-9]. Уларга кўра, иқтисодий манфаатлар учун табиий ресурсларни қурбон қилишга йўл қўйиб бўлмайди.

Атроф-муҳит тушунчаси иқтисодиёт ва туризм соҳаларида турлича талқин қилинади. У нафақат табиий ресурслар, балки инсон яратган объектлар ва ижтимоий муносабатларга ҳам тегишлидир. Бундан келиб чиқиб, туризм соҳасидаги муаммоларни таҳлил қилишда атроф-муҳитнинг турли элементлари ва уларнинг ўзаро алоқасини ҳисобга олиш зарур.

Глобаллашув жараёни иқтисодий ривожланиш ва туризм орқали атроф-муҳитга салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Масалан, халқаро савдо ва хизматлар экспорти атроф-муҳитга зарар етказиши мумкин. Глобаллашувнинг салбий таъсири жаҳон бўйлаб атроф-

муҳит муаммоларини кучайтириши мумкин. Шу боис, бу масалаларга жаҳон ҳамжамияти томонидан катта эътибор қаратилмоқда. БМТнинг Атроф-муҳит дастури (UNEP) ва Глобал Экологик Жамғарма (GEF) каби ташкилотлар ушбу муаммоларни ечишга қаратилган чораларни амалга оширишга ҳаракат қилмоқда.

Глобаллашувнинг атроф-муҳитга таъсирини чуқурроқ тушуниш учун иқтисодий таҳлил ва туризм билан боғлиқ тенденцияларни ўрганиш муҳим. Бу туризмнинг атроф-муҳитга таъсирини тушунишга ёрдам беради ҳамда барқарорликни таъминлашга қаратилган стратегик қарорларни қабул қилиш учун асос яратади.

Атроф-муҳит муаммолари энди фақат маҳаллий даражадаги масала эмас, балки чегараларни тан олмайдиган глобал муаммоларга айланиб қолди. Илгари маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш жараёнларининг атроф-муҳитга таъсирини етарлича эътибор берилмаган. Бу сабабли, бугунги муаммолар ўтмишдаги инсон фаолиятининг оқибатлари сифатида намоён бўлмоқда.

Кислотали ёмғир каби илк глобал муаммолардан бири Скандинавия мамлакатлари ва Британия ўртасида пайдо бўлган. Британияда кўмирдан фойдаланиш натижасида пайдо бўлган кислота ёмғирлари Скандинавияда ўрмонларга зарар етказган. Бу турдаги муаммолар асосан саноат жараёнлари натижасида келиб чиқади ва глобал оқибатларга олиб келиши мумкин.

Озон қатламининг заҳарли газлар сабабли бузилиши ҳам ўткир глобал муаммолардан бири ҳисобланади. Озон қатлами йўқолганда, зарарли нурлар Ерга кириб, дунё аҳолиси соғлиғига жиддий хавф солади.

Орол денгизининг қуриши бутун Марказий осий мамлакатлари учун глобал муаммога айланганлиги ва бу орқали шу ҳудуддаги халқлар қийналишмоқда.

Глобал исиш ҳам энг жиддий масалалардан бири бўлиб, иқлим ўзгаришига олиб келади. Бу эса денгиз сатҳининг кўтарилиши, ҳаво ифлосланиши ва турли табиий офатлар ортишига сабаб бўлади.

Глобал атроф-муҳит муаммолари қуйидагиларни ўз ичига олади:

- Иқлим ўзгариши ва глобал исиш;
- Денгиз сатҳининг кўтарилиши ва соҳилларнинг сув босиши;
- Ҳаво, сув ва ер ифлосланиши;
- Заҳарли чиқиндиларнинг пайдо бўлиши;
- Ёввойи табиат муҳитларининг йўқолиши;
- Турлар биохилма-хилликнинг камайиши;
- Чўлланиш ва тупроқнинг эрозияси;
- Сув танқислиги, кўлларнинг қуриши ва ўрмонларнинг йўқолиши.

2-жадвал

Дунё Миқёсида - сув ресурсларидан фойдаланиш ва ифлосланиш индекси [10]

Йиллар	Сув ресурсларидан фойдаланиш (%)	Глобал ифлосланиш индекси (%)
1960	30	40
1970	35	50
1980	50	55
1990	65	60
2000	75	70
2010	85	80
2020	90	85

Глобаллашув жараёни инсон капиталининг ривожланишига ҳам турли таъсир кўрсатади. Аҳоли сонининг ўсиши, айниқса ривожланаётган давлатларда, табиий ресурслар ва энергия захираларига босимни оширади. Бу эса инсон ҳаёти сифатини пасайтиради.

Халқаро ташкилотлар, жумладан, БМТ, Жаҳон банки ва Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти бу муаммоларга ечим топишга қаратилган дастурларни амалга оширмоқда. Улар аҳоли ўсиши, қашшоқлик, озиқ-овқат танқислиги, нотўғри озиқланиш ва таълим етишмовчилиги каби муаммоларга алоҳида эътибор қаратишади.

Туризм соҳасида атроф-муҳитнинг ҳимояси ва сақланиши муҳим аҳамиятга эга. Табиий ва инсон яратган ресурсларни асраб-авайлаш, келажакда туризм соҳасини барқарор ривожлантириш учун зарур. Туризм манзиллари табиий капитал захиралари ва инсон капиталига таъсир этади. Шу сабабли, бу ресурслардан оқилона фойдаланиш муҳим ҳисобланади.

Глобаллашув ва халқаро савдо тенденциялари туризмга ҳам таъсир кўрсатмоқда, бу эса атроф-муҳитни асраш ва барқарор ривожланишни таъминлаш учун стратегик чораларни кўришни талаб қилади.

Инсон фаолияти ва глобал атроф-муҳит муаммолари ўртасидаги алоқалар анча олдин тан олинган бўлса-да, сўнгги ўн йилларда бу муаммоларни ҳал қилиш учун кўпроқ ҳаракатлар қилинмоқда. Масалан, 1990-йилларда иқлим ўзгариши, кислотали ёмғир ва озон қатламига зарар етказиш каби масалаларга катта эътибор қаратилган.

Киото протоколи (1997) бу йўналишда муҳим қадам бўлди. Протокол доирасида давлатлар карбон газни чиқиндиларини камайтиришга келишиб олдилар. Баъзи давлатлар чиқиндилар учун квота савдоси орқали тартибни бажаришга ҳаракат қилдилар, аммо бу система танқид қилинди, чунки у экологик ташкилотлар фикрича, табиий муҳитни муҳофаза қилишдан кўра иқтисодий манфаатларни устун қўяди.

Халқаро туризм дунё бўйлаб иқтисодий фаолиятнинг муҳим соҳаси ҳисобланади, аммо у табиатга ҳам жиддий таъсир кўрсатади. Туризмнинг атроф-муҳитга таъсирини яхшироқ тушуниш учун турли назарий қарашларни ўрганиш зарур.

Халқаро савдони таҳлил қилишда, одатда, икки мамлакат ўртасидаги иқтисодий муносабатлар ва атроф-муҳитга таъсир баҳоланади. Масалан, агар бир мамлакат (масалан, А мамлакати) ҳаво ифлосланишини камайтириш ёки сувни ҳимоя қилиш бўйича қаттиқ қоидалар жорий этса, бу ишлаб чиқариш харажатларини оширади ва шу сабабли маҳсулотлар нархи ҳам қимматлашади. Бу эса экспорт ҳажмини қисқартиради ва савдо даражасига салбий таъсир қилади.

Бундан ташқари, А мамлакатида юқори экологик стандартлар жорий этилганда, бошқа давлатлар (масалан, В мамлакати) ушбу маҳсулотларни арзонроқ ишлаб чиқара оладиган бошқа манбалардан сотиб олишга ҳаракат қиладилар. Бу ҳолатда А мамлакатида савдо ҳажми камайиши мумкин. Масалан, Хитой ва Ҳиндистон каби ривожланаётган мамлакатлар айрим халқаро экологик талабларга бўйсунилган овоз бўлгани учун иқтисодий афзалликларга эга.

Агар экологик сиёсатлар қаттиқлаштирилса, айрим компаниялар ўз ишлаб чиқариш фаолиятини экологик чекловлари йўқ давлатларга кўчиришлари мумкин. Бу "ифлослик паноҳлари назарияси" деб аталади. Бундай ҳолларда компаниялар ўз харажатларини камайтириш ва рақобатбардошлигини сақлаш мақсадида ишлаб чиқаришни меҳнат нархи арзон бўлган мамлакатларга кўчиришга интиломоқда.

Ривожланаётган мамлакатлар кўпинча сармояларни жалб қилиш учун экологик стандартлардан воз кечишга тайёр бўладилар. Аммо бунинг натижасида маҳаллий аҳолига салбий таъсир кўрсатадиган ва келажакда атроф-муҳитни бузувчи саноат фаолиятлари кенгайиши мумкин.

Туризм ҳам атроф-муҳитга турли салбий таъсирлар кўрсатади. Масалан, йирик сайёҳлик зоналарини ташкил қилиш учун ўрмонларни кесиш ёки қуруқликларни ўзгартириш, сув ресурсларини сарфлаш ва чиқиндиларни кўпайтириш каби омиллар туризм фаолиятининг салбий оқибатлари ҳисобланади.

Глобал савдонинг кенгайиши билан боғлиқ равишда, туризм соҳасида ҳам чиқиндилар, ҳаво ифлосланиши ва ердан фойдаланиш муаммолари ортиб бормоқда. Бу ҳолат, айниқса, транспорт воситалари орқали чиқариладиган газлар сабабли кучайган. Гёсслинг ва Ҳолл тадқиқотларида туризм иқлим ўзгариши, денгиз сатҳининг кўтарилиши ва биологик цикллари бузишга қандай таъсир кўрсатиши кўрсатилган [2].

Халқаро сувлар ёки балиқчилик каби умумий ресурслардан фойдаланишда ҳам муаммолар бор. Гаррет Ҳардиннинг "умумий мулк фожиаси" назариясига кўра, агар ресурслардан фойдаланиш бўйича қатъий қоидалар жорий қилинмаса, бу ресурслар тезда таназзулга учрайди [11].

Масалан, халқаро сувларда тунец балиғини ортиқча овлаш бу турнинг йўқолишига олиб келиши мумкин. Бунда нафақат биологик турлар зарар кўради, балки бутун экотизимга таъсир қилади. Туризм соҳасида ҳам ушбу муаммоларга ечим топиш зарур, чунки сайёҳлик зоналари табиатга салбий таъсир кўрсатади.

Бир қатор иқтисодчилар халқаро савдонинг атроф-муҳитга салбий таъсири ҳақидаги иддаоларга қарши чиқишган ва буни турли назариялар орқали изоҳлашган. Ушбу қарашлардан бири "Калифорния эффекти" деб аталади [12]. Бу тушунча Калифорния штатида автомобиль чиқиндиларига нисбатан жорий этилган қоидалар асосида келиб чиққан. Унга кўра, Калифорнияда юқори экологик стандартлар жорий этилгани сабабли, бошқа штатлар ҳам шу стандартларга мослашишга мажбур бўлишган.

Калифорния эффекти шундан иборатки, агар экспорт қилувчи мамлакатлар экологик стандартларга эга мамлакатларга товар сотишни хоҳласалар, улар ҳам шунга мос қоидаларни қабул қилишлари керак бўлади. Бундай қоидаларни қабул қилиш ихтиёрий бўлиши мумкин ва савдо билан бевосита боғлиқ бўлмаслиги мумкин. Лекин, агар экспорт қилувчи давлатлар бу стандартларни қабул қилса, улар ўз маҳсулотларини яхшилаш орқали рақобатбардошликни оширишлари ва маҳаллий атроф-муҳит сифатини яхшилашлари мумкин.

Бошқа бир қараш эса "Портер гипотезаси" деб номланади [4]. Бу гипотезага кўра, экологик стандартларни ошириш рақобат устунлигини келтириб чиқариши мумкин. Мазкур гипотезага кўра, юқори экологик қоидалар техник инновацияларни рағбатлантириб, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширади. Масалан, энергия ва материаллар сарфини камайтириш, янги ишлаб чиқариш технологияларини жорий этиш орқали компаниялар ўз маҳсулотларини арзонлаштириб, бозорда рақобатбардошликни сақлаб қолишлари мумкин.

Портернинг фикрича, экологик қоидалар компанияларни янги ишлаб чиқариш усулларини жорий этишга мажбур қилади, бу эса самарадорликни оширади. Шунингдек, компаниялар келажакдаги бозор талабларига тайёр туриш учун ўз маҳсулотларини экологик стандартларга мослаштиришга интиладилар.

Иқтисодиёт ривожланиши жараёнида дастлаб ифлосланиш даражаси ортиши мумкин, аммо вақт ўтиши билан янги ва тоза ишлаб чиқариш технологиялари жорий этилади. Бу ҳолатда истеъмолчилар атроф-муҳитни яхшилашга талаб қила бошлайдилар ва натижада, мамлакатлар ихтиёрий равишда экологик қоидаларни кучайтиришга ҳаракат қиладилар.

Масалан, экологик Кузнетс эгри чизиғи назариясига кўра, даромадлар ошган сари, мамлакатлар экологик стандартларни кучайтириб, атроф-муҳитни яхшилашга кўпроқ эътибор қаратадилар. Бу эса халқаро савдонинг либераллашуви орқали атроф-муҳит сифатининг яхшиланишига ёрдам бериши мумкин.

Савдо орқали турли маҳсулотларни ҳаво ва денгиз орқали ташиш жараёни атроф-муҳитга жиддий зарар етказиши. Айниқса, ҳаво транспорти глобал иссиқ ва ифлосланишга сезиларли таъсир кўрсатади. Аммо, денгиз транспортининг атроф-муҳитга таъсири камроқ ўрганилган, гарчи у ҳам юқори хавфга эга бўлса-да.

Халқаро савдо битимларида атроф-муҳит масалаларини ҳал қилишга доир турли келишувлар мавжуд. Бош келишув ва тариф савдоси (ГАТТ) ҳамда хизматлар савдоси бўйича келишувлар (ГАТС) асосида ташкил этилган Жаҳон Савдо Ташкилоти (WTO) савдо тўсиқларини бартараф этиш ва кўп томонлама савдони қўллаб-қувватлашга йўналтирилган.

Марказий Осиёдаги экологик муаммолар ва уларнинг ечимлари

Глобаллашув жараёни ва халқаро савдо Марказий Осиё давлатларига ҳам катта таъсир кўрсатмоқда. Бу минтақа табиий ресурсларга бой бўлса-да, атроф-муҳит муаммолари йилдан-йилга кучайиб бормоқда. Марказий Осиёдаги энг жиддий экологик муаммолардан бири Орол денгизи инқирози бўлиб, бу масала нафақат маҳаллий аҳоли, балки бутун дунё ҳамжамияти учун жиддий хавф туғдирмоқда. Бу муаммо глобал савдо ва иқтисодий ривожланиш билан боғлиқ экологик таназзулнинг ёрқин мисоли ҳисобланади.

Орол денгизи Марказий Осиёдаги энг катта табиий сув манбаларидан бири бўлиб, у

илгари минтақа иқтисодиёти ва экотизими учун муҳим аҳамиятга эга эди. Аммо, сўнгги ўн йилликларда сув ресурсларининг нотўғри бошқарилиши ва ҳаддан ташқари суғориш сабабли Орол денгизи катта даражада қуриб қолди. Бунинг оқибатида ҳудудда чўлланиш, тупроқнинг шўрланиши, ҳаво ифлосланиши ва биологик турларнинг йўқолиши кузатилди.

Маҳаллий аҳоли учун бу муаммолар ижтимоий-иқтисодий салбий оқибатларга олиб келмоқда. Орол денгизи яқинида яшайдиган инсонлар ўртасида турли касалликлар, айниқса, нафас йўллари ва тери касалликлари авж олган. Чунки, денгиз қуриганидан сўнг ҳудудда захарли тузлар ва кимёвий моддалар ҳавога тарқалмоқда, бу эса инсонлар соғлиғига жиддий хавф туғдирмоқда.

Орол денгизи муаммосининг асосий сабаби 1960-йилларда Совет Иттифоқи даврида амалга оширилган нотўғри қишлоқ хўжалиги сиёсати бўлди. Пахта етиштиришни кўпайтириш мақсадида Амударё ва Сирдарё дарёларидан ҳаддан ташқари сув олиб кўйилди. Бу эса денгиз сатҳининг тез қуришига олиб келди. Ҳозирги кунга келиб, денгиз ҳажми 90 фоизга қисқарган ва ҳудуддаги биологик турлар сони кескин камайган.

Марказий Осиёдаги экологик муаммоларни ҳал қилиш учун қуйидаги стратегияларнинг ечимлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1. Сув ресурсларини самарали бошқариш: Марказий Осиё давлатлари сув ресурсларидан оқилона фойдаланишни йўлга қўйиши зарур. Бунинг учун замонавий суғориш технологияларини жорий қилиш, сув тежовчи инфратузилмани ривожлантириш ва сув тежаш маданиятини шакллантириш лозим.

2. Халқаро ҳамкорликни кучайтириш: Марказий Осиё давлатлари ва халқаро ташкилотлар ҳамкорликда Орол денгизи муаммосини ҳал қилиш учун биргаликда ҳаракат қилишлари керак. БМТ ва Жаҳон банки каби ташкилотлардан молиявий ёрдам жалб қилиниши, ҳамда қўшма лойиҳалар амалга оширилиши зарур.

3. Биологик турларни ҳимоя қилиш: Орол атрофидаги экотизимни қайта тиклаш учун биологик турларни муҳофаза қилиш дастурлари жорий этилиши лозим. Бу, айниқса, ёввойи табиатнинг йўқолиб кетаётган турларини асраш учун муҳимдир.

4. Иқтисодий диверсификация ва туризмни ривожлантириш: Минтақа аҳолисининг турмуш даражасини ошириш учун туризмни ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга. Туризм орқали маҳаллий иқтисодиётни барқарорлаштириш, янги иш ўринлари яратиш ва табиий ресурсларни муҳофаза қилиш мумкин.

5. Барқарор қишлоқ хўжалигини жорий қилиш: Орол денгизи инқирозининг сабабларидан бири бўлган пахта етиштириш сиёсатини қайта кўриб чиқиш зарур. Барқарор қишлоқ хўжалигига ўтиш, яъни экинларнинг турли хиллигини ошириш ва экологик тоза усулларни жорий этиш муҳимдир.

Марказий Осиёдаги экологик муаммолар, айниқса, Орол денгизи инқирози глобаллашув ва халқаро савдо жараёнлари таъсирида юзага келган жиддий масалалардан бири ҳисобланади. Бу муаммони ҳал қилиш учун халқаро ҳамкорлик ва замонавий технологияларни қўллаш орқали экологик барқарорликни таъминлаш лозим. Марказий Осиё давлатлари атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва барқарор ривожланиш учун ўз сиёсатида катта ўзгаришлар қилишлари зарур. Туризм ва барқарор қишлоқ хўжалигини ривожлантириш орқали минтақадаги экологик ва ижтимоий муаммоларга ечим топиш мумкин.

Хулоса ва таклифлар. Туризм иқтисодий ўсишни таъминлаш, янги иш ўринлари яратиш ва аҳоли турмуш даражасини яхшилашда муҳим рол ўйнайди. Бироқ, у табиий ресурслардан фойдаланишга ва атроф-муҳитга салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Айниқса, Марказий Осиёдаги Орол денгизи инқирози бу таъсирнинг ёрқин мисоли бўлиб, табиий ресурсларни асраб-авайлаш ва барқарор туризм тамойилларини жорий этиш заруратини кўрсатади. Қуйидаги хулоса ва таклифлар ушбу муаммоларни самарали ҳал этишга қаратилган.

1. Туризмнинг иқтисодий фойдаларидан ташқари, унинг атроф-муҳитга салбий таъсирлари ҳам бор, шу сабабли барқарор ривожланишга эътибор қаратиш зарур.

2. Туризмнинг табиий ва маданий ресурсларга боғлиқлиги унинг барқарорлигини таъминлаш учун муҳимдир.

3. Экотуризмни ривожлантириш: Табiiй ва маданий ресурсларни муҳофаза қилишга қаратилган туризм дастурларини ишлаб чиқиш ва ривожлантириш.
4. Маҳаллий аҳолини жалб қилиш: Туризм орқали маҳаллий аҳоли учун иш ўринлари яратиш ва уларни экологик фаолиятларда иштирок этишга рағбатлантириш.
5. Табiiй ва маданий меросни муҳофаза қилиш: Туристик ҳудудларда маданий объектлар ва табiiй ресурсларни асраб-авайлашга йўналтирилган стратегияларни амалга ошириш.
6. Экологик транспортни ривожлантириш: Туристик зоналарда чиқиндиларни қамайтириш учун экологик транспорт воситаларидан фойдаланиш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Middleton, V. T. C., Pearce, D. G., & Turner, R. K. (1988). "Environmental Tourism Studies."
2. Gössling, S., & Hall, C. M. (2006). "Tourism and Global Environmental Change."
3. Hanley, N., & others (1997). "Environmental Economics and Tourism Impacts."
4. Porter, M. E. (1990). "The Competitive Advantage of Nations."
5. Micklin, P., & Glantz, M. H. (1999). "The Aral Sea Crisis and Its Impact on Tourism."
6. Micklin, P. (2007). "The Aral Sea Disaster." *Annual Review of Earth and Planetary Sciences*, 35, 47-72. DOI: 10.1146/annurev.earth.35.031306.140120. Glantz, M. H. (1999). *Creeping Environmental Problems and Sustainable Development in the Aral Sea Basin*. Cambridge University Press. UNEP (2008). *The Future of the Aral Sea Lies in Transboundary Cooperation*. United Nations Environment Programme.
7. Daly, H (1991). 2nd edn, *Steady State Economics*, Washington, DC.: Island Press.
8. Pearce, D.W. -(1991) *Blueprint 2: Greening the World Economy*, London: Earthscan.
9. Turner, R.K., Pearce, D.W. and Bateman, I. (1994) *Environmental Economics: An Elementary Introduction*, London: Harvester Wheatsheaf. Twining-Ward, L. and Farrell, B.H. (2005)
10. World Water Assessment Programme (WWAP) (2018). *The United Nations World Water Development Report*. UNESCO Publishing. World Bank (2020). *Water Resources Management: Sector Results Profile*. Retrieved from: <https://www.worldbank.org>. OECD (2012). *Environmental Outlook to 2050: The Consequences of Inaction*. OECD Publishing
11. Garrod, G. (1991a) 'The environmental economic impact of woodland: a two-stage hedonic price model of the amenity value of forestry in Britain', *Applied Economics*, 24: 715-28.
12. Hanley, N., Shogren, J.F. and White, B. (2001) *Introduction to Environmental Economics*, Oxford: Oxford University Press.

<p>А.Таниев</p> <p>Воздействие туризма на окружающую среду и стратегии устойчивого развития</p> <p>Аннотация. В статье анализируются взаимосвязь туризма и окружающей среды, деградация и загрязнение природных ресурсов в странах Центральной Азии, глобальная и локальная экологическая проблема кризиса Аральского моря, влияние международной торговли и глобализации, а также стратегии обеспечения экологической стабильности. На основе анализа научных источников и результатов экономического моделирования выдвинуты предложения по влиянию туризма на окружающую среду и устойчивое развитие.</p> <p>Ключевые слова: туризм, окружающая среда, устойчивое развитие, экономический эффект, стратегии, охрана окружающей среды.</p>	<p>A.Taniev</p> <p>Environmental impact of tourism and sustainable development strategies</p> <p>Abstract. The article analyzes the relationship between tourism and the environment, degradation and pollution of natural resources in Central Asian countries, the global and local environmental problem of the Aral Sea crisis, the impact of international trade and globalization, and strategies for ensuring environmental stability. Based on the analysis of scientific sources and the results of economic modeling, proposals are put forward on the impact of tourism on the environment and sustainable development.</p> <p>Keywords: tourism, environment, sustainable development, economic impact, strategies, environmental protection.</p>
--	---

ISSN 2091-5187

☞ “СЕРВИС” ☞

Журнал Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти таҳририят
бўлимида нашрга тайёрланди.

20.11.2024 йилда теришга берилди. 11.12.2024 йилда босишга рухсат этилди.
Офсет босма қоғози. Қоғоз бичими 60x84_{1/8}. “Times” гарнитураси. Офсет
босма усули. Шартли босма табағи 14,6. Ҳисоб-нашриёт
табағи 12,5. Адади 100 нусха. Буюртма № 0134В/24

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институтининг
матбаа бўлимида чоп этилди.
Лицензия № 025316.
Реестр № Х-119112.

Манзил: Самарқанд шаҳри, Шохрух кўчаси, 60-уй.

© Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти, 2024.